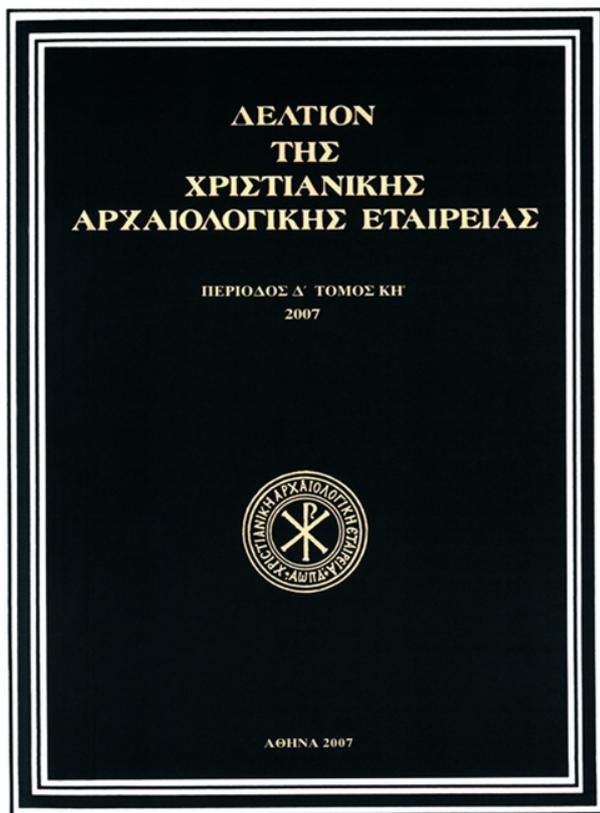

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Το καθολικό της μονής Τσάτσαρη. Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός κοντά στην Ασωπία Βοιωτίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.576](https://doi.org/10.12681/dchae.576)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2011). Το καθολικό της μονής Τσάτσαρη. Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός κοντά στην Ασωπία Βοιωτίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 75–84. <https://doi.org/10.12681/dchae.576>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το καθολικό της μονής Τσάτσαρη. Ένας άγνωστος
βυζαντινός ναός κοντά στην Ασωπία Βοιωτίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 75-84

ΑΘΗΝΑ 2007

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΣΑΤΣΑΡΗ.
ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ
ΚΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΑΣΩΠΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ*

Η Βοιωτία, στην οποία έχουν καταγραφεί και μελετηθεί τουλάχιστον δέκα πρώτης τάξεως μεσοβυζαντινά μνημεία, με σπουδαιότερα την Παναγία Σκριπούς, τον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, το καθολικό της μονής Σαγματά, αλλά και εξίσου σημαντικά μικρότερα, φαίνεται ότι δεν θα πάψει να μας εκπλήσσει¹. Στους πρόποδες των χαμηλών λόφων γύρω από την Τανάγρα, κοντά στο χωριό Ασωπία, βρίσκεται η εγκαταλελειμμένη μονή Τσάτσαρη. Αναφέρεται ότι η μονή έως το 1880 ήταν μετόχι της μονής Σινά, αλλά διαλύθηκε μετά την Απελευθέρωση και η περιουσία της πωλήθηκε στον Ε. Δημητρίου, ενώ στη δεκαετία του '20 αγοράστηκε από κατοίκους της Ασωπίας². Τελευταία εγκαταστάθηκαν σε αυτή δύο μοναχές, για τις οποίες κτίστηκε οίκημα πάνω στα ερείπια αρχαιότερου θολωτού κτίσματος, χωρίς αυτό να μελετηθεί ή να τεκμηριωθεί προηγουμένως. Ωστόσο, το καθολικό της μονής παραμένει σχετικά ανέγγιχτο προς το παρόν και θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων τρουλαίο ναό με νάρθηκα, αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία (Εικ. 1). Ανήκει στον αρκετά συνηθισμένο τύπο των σταυροειδών εγγεγραμμένων τετράστυλων, με μήκος 9,80 μ., χωρίς την κόγχη, και πλάτος 6 μ. Ο τρούλος δεν βρίσκεται στο κέντρο της κάτοψης, αλλά κατά 1 μ. σχεδόν πλησιέστερα προς το νότιο από ό,τι προς το βόρειο τοίχο (Εικ. 2). Προφανώς το νότιο τμήμα του ναού, δηλαδή τα νότια διαμερίσματα, μέρος της κεραίας και του νάρθηκα κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους κατασκευάστηκε

τοίχος σε νέα θέση, πλησιέστερα προς το κεντρικό διαμέρισμα. Εάν λοιπόν υποθέσουμε ότι υπήρχε στοιχειώδης κατά πλάτος συμμετρία, ο ναός θα είχε αρχικά την κάτοψη που προτείνεται στην Εικ. 3.

Ο κυρίως ναός έχει τρούλο με μέσου ύψους τύμπανο, που φέρεται από ισχυρούς τοιχοπεσσούς (Εικ. 4). Οι ανατολικοί είναι ελαφρά επιμήκεις και μοιάζουν περισσότερο με τοίχους, ενώ οι δυτικοί έχουν τετραγωνική διατομή, συνεπώς ο ναός προσεγγίζει τον τύπο που ονομάστηκε μεταβατικός. Φωτίζεται από οκτώ τοξωτά ανοίγματα στο τύμπανο του τρούλου και ένα δίλοβο παράθυρο ψηλά στο βόρειο τοίχο. Στο τελευταίο διακρίνεται κιονίσκος με απλή διαπλάτυνση στη θέση του κιονοκράνου και μαρμάρινο επίθημα. Γλυφές δεν διακρίνονται εξαιτίας της παχύτατης επίστρωσης με ασβέστη.

Το τριμερές ιερό προσκολλάται απευθείας στον κυρίως ναό, δηλαδή ο σταυροειδής εγγεγραμμένος τύπος είναι απλός. Στα ανατολικά προεξέχει μεγάλη ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα, ενώ αυτή της πρόθεσης εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Πα την κόγχη του διακονικού δεν γνωρίζουμε τίποτα, γιατί έχει καταστραφεί από τη μετασκευή (Εικ. 5). Ένα δίλοβο παράθυρο ανοίγεται στην κεντρική αψίδα του ιερού και ένα μικρό μονόλοβο στις πρόθεσης. Το δίλοβο παράθυρο στην κεντρική αψίδα χωρίζεται από μαρμάρινο αμφικιονίσκο με συμφυές κιονόκρανο και ανεξάρτητο επίθημα καλυμμένα και αυτά από ασβεστόματα. Διακρίνεται ένα ανάστροφο καρ-

* Πα την πρώτη παρουσίαση της εργασίας βλ. *Εικοστό Δεύτερο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2002, 22-23.

¹ Τελευταία γνωρίσαμε δύο ακόμα μικρά αλλά εξίσου σημαντικά βυζαντινά μνημεία στην Τανάγρα, πολύ κοντά στη μονή Τσάτσαρη: τον Άγιο Θωμά (Α.-Μ. Σμάτου, Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Άγιος Θωμάς Τανάγρας», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 727-768· για το μνημείο βλ. και Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, *Έκκλησίες τής*

Άττικής, Αθήνα 1969, 362-364) και τον Άγιο Πολύκαρπο (Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 127-139).

² Γ. Τσεβάς, *Ιστορία των Θηβών και τής Βοιωτίας*, Αθήνα 1928, 423. Ο ίδιος αναφέρει ότι το όνομα προέρχεται από το σλαβικό Τσα-τσαρ (του βασιλέως των βασιλέων), από όπου συμπεραίνει ότι ιδρύθηκε περί τα μέσα του 8ου αιώνα!

Εικ. 1. Το καθολικό της μονής Τσάτσαραη από βορειοδυτικά.

διόσχημο ανθεμωτό κόσμημα στο επίθημα, από το οποίο προβάλλουν φυλλοφόροι βλαστοί, ενώ λυροειδές κόσμημα που περιβάλλει ανθέμιο, μόλις διακρινόμενο, κοσμεί τις τρεις πλευρές του συμφυούς με τον αμφικιονίσκο κιονοκράνου (Εικ. 8).

Τα γωνιακά διαμερίσματα είναι επιμήκη και στεγάζονται με στενές και χαμηλές διαμήκεις καμάρες. Χαμηλά τοξωτά ανοίγματα συνδέουν τα πλάγια διαμερίσματα με τον κεντρικό χώρο. Στο βόρειο τείχος της πρόθεσης υπάρχει αβαθής τοξωτή κόγχη.

Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με νεωτερικό κτιστό τέμπλο, επιχρισμένο. Στο κεντρικό τμήμα, εκατέρωθεν της ωραίας πύλης, υπάρχουν αβαθείς τοξωτές κόγχες για την τοποθέτηση των εικόνων. Η είσοδος στην πρόθεση σχηματίζεται από spolia μεσοβυζαντινού τέμπλου, τα οποία μόλις διακρίνονται κάτω από παχύ στρώμα επανειλημμένων ασβεστομάτων (Εικ. 6). Αδιάγνωστο τμήμα επιστυλίου τέμπλου έχει τοποθετηθεί ως επιστύλιο. Κοσμείται με δύο επάλληλα έξεργα φύλλα άκανθας, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν ψευδοκουφικά κοσμήματα σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο. Παρά την αποσπασματικότητα των μελών η διάταξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως διπλεπίπεδη. Πάνω από το τμήμα του επιστυλίου υπάρχει λοξότμητος κοσμήτης με βεργίο στο κά-

τω μέρος, ο οποίος κοσμείται με δύο ανάγλυφα ανθέμια. Τα δύο αυτά αρχιτεκτονικά μέλη ανακρατούν στηρίγματα που αποτελούνται και αυτά από spolia. Το δεξιό στήριγμα είναι μια παραστάδα μαρμάρινου θυρώματος, ενώ το αριστερό απαρτίζεται από ένα τμήμα κιονίσκου τέμπλου με βεργία, τοποθετημένο πάνω σε ένα τμήμα απλού, οκταγωνικού κιονίσκου. Το στήριγμα αυτό στέφεται με λοξότμητο τεκτονικό κιονόκρανο χωρίς γλυφές.

Στα δυτικά ανοίγεται η τοξωτή είσοδος προς τον νάρθηκα, ο οποίος είναι τριμερής. Τα πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται με χαμηλές εγκάρσιες καμάρες, ενώ το κεντρικό με ψηλότερη διαμήκη. Στο νότιο διαμέρισμα υπάρχει κτιστό πεζούλι. Και εδώ παρατηρείται η ίδια ασυμμετρία που σημειώσαμε και στον κυρίως ναό, αφού η νότια καμάρα είναι πολύ στενότερη από τη βόρεια. Ο νάρθηκας φωτίζεται από στενό, ακανόνιστο ορθογώνιο παράθυρο στα βόρεια και από τη μοναδική είσοδο στα δυτικά.

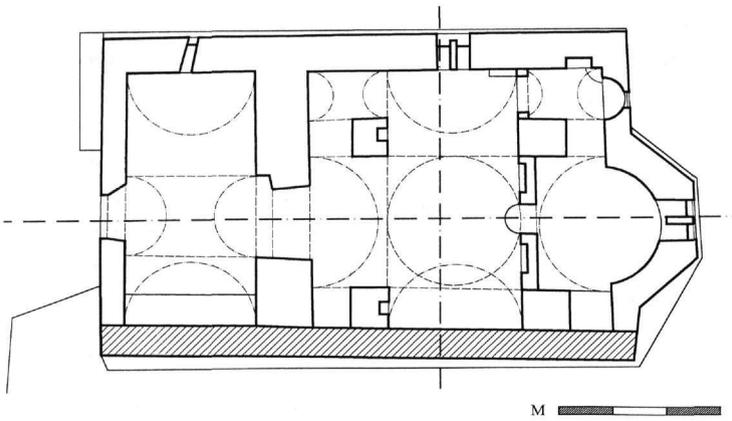
Ολόκληρος ο ναός είναι επιχρισμένος εσωτερικά, ενώ ελάχιστες κακότεχνες, νεωτερικές τοιχογραφίες υπάρχουν μόνο στην ασπίδα του ιερού. Το δάπεδο καλύπτουν νεωτερικά πλακάκια κουζίνας.

Εξωτερικά ο ναός ήταν ασβεστωμένος, αλλά καθαρίστηκε πρόσφατα και αρμολογήθηκε με πρωτοβουλία του Ροταριανού Ομίλου Κηφισιάς. Ο τρούλος έχει μέσου ύψους τύμπανο οκταγωνικής κάτοψης, που καλύπτεται με πυραμιδοειδή κεραμοσκεπή. Οι οκτώ πλευρές του τυμπάνου διαπερνώνται από μονόλοβα παράθυρα. Η τοιχοποιία του ακολουθεί το σχεδόν αμυγώς πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής στην απλούστερη μορφή του, δηλαδή με μονές λεπτές πλίνθους ανάμεσα στους επιμελημένα λαξευτούς ορθογώνιους πωρολίθους³. Σε ορισμένα σημεία τα κατακόρυφα πλινθία έχουν αντικατασταθεί από συστοιχία οριζοντίων, αλλά δεν αποκλείεται να πρόκειται για επισκευή. Άλλωστε το άνω μέρος του τρούλου είναι εν πολλοίς διαταραγμένο από παλαιότερες επισκευές. Το λοξότμητο αυθεντικό γείσο σώζεται σε ορισμένα σημεία, αλλά έχει καλυφθεί με παχύ γείσο από τσιμεντοκονία. Στις γωνίες έχουν ενσωματωθεί πώρινοι ημικιονίσκοι ημιεξαγωνικής διατομής.

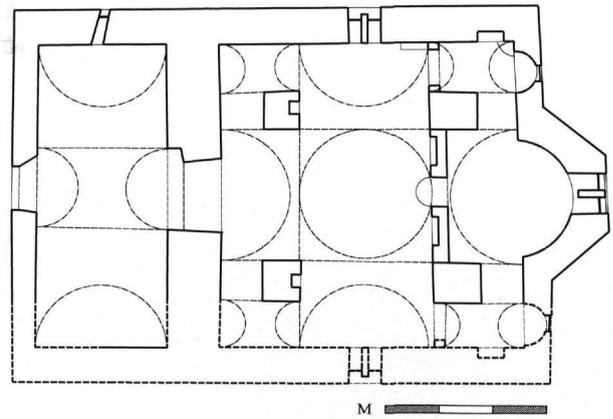
Τα παράθυρα του τρούλου διαμορφώνονται από τρία επάλληλα τόξα, από τα οποία το εσωτερικό είναι πώρι-

³ Πα την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002,

453-455 (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εικ. 2. Κάτοψη του ναού.

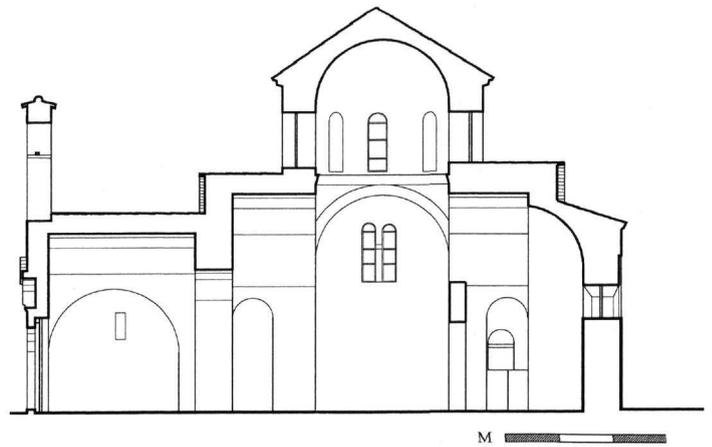
Εικ. 3. Γραφική αποκατάσταση της κάτοψης.

νο σε ελαφριά εσοχή. Το ενδιάμεσο είναι κατασκευασμένο από πλίνθους σε ακτινωτή διάταξη, ενώ το περιβάλλον τόξο είναι λίθινο. Οι θολίτες του τελευταίου είναι καλοπελεκημένοι και φέρουν ελαφρά απότμηση και περιμετρική ταινία που εκτείνεται οριζοντίως μέχρι τους ημικιονίσκους. Ανάμεσα στα τόξα μεσολαβούν λεπτά καμπύλα πλινθία. Παραδόξως ένα παράθυρο στη βόρεια πλευρά έχει δύο πλινθινα τόξα. Η ιδιορρυθμία αυτή δεν οφείλεται σε επισκευή, γιατί το παράθυρο είναι σχετικά αδιατάρακτο, αλλά σε λάθος ή αλλαγή γνώμης κατά την κατασκευή. Πάνω από τα τόξα η τοιχοποιία του τυμπάνου είναι διαταραγμένη, αλλά τουλάχιστον σε ένα σημείο διακρίνεται η αρχική λιθοδομή κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα χωρίς πλίνθους.

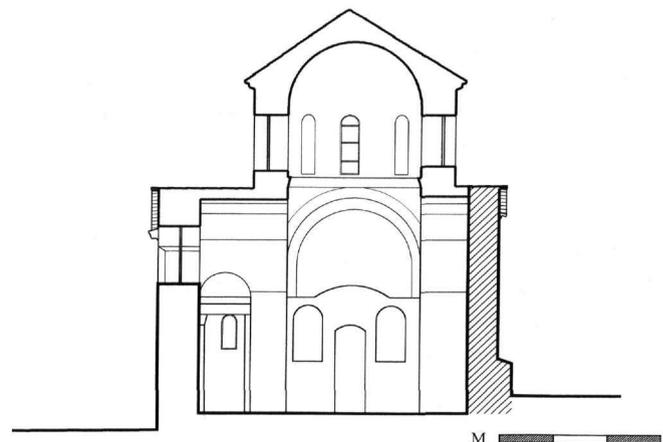
Με ενιαίες δικλινείς στέγες καλύπτονται οι κεραίες χωρίς να διαφοροποιούνται τα γωνιακά διαμερίσματα. Η εξαιρετικά ασυνήθιστη αυτή διάταξη για σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό εμφανίζεται και στο καθολικό της μονής Φιλοσόφου, όπου χαρακτηρίστηκε τυχαία και άσχετη με τις προθέσεις του κτήτορα⁴. Η στέγη του νάρθηκα βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη.

Πάνω στο δυτικό τοίχο υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο με δικλινή κάλυψη από κεραμίδια.

Στα ανατολικά η τρίπλευρη αφίδα του ιερού καλύπτεται με ανεξάρτητη, χαμηλότερη στέγαση. Κάτω από την κεραμοσκεπή κάλυψή της και την τοιχοποιία του υποστρώματος, διακρίνεται πάρινο λοξότμητο γείσο όμοιο με του τρούλου. Η κόγχη στο ένα τρίτο περίπου του ύψους της φέρει ελαφρώς προεξέχοντα λοξότμητο κοσμήτη, ο οποίος διαμορφώνει και την ποδιά του παραθύρου (Εικ. 7). Στο κατώτερο τμήμα η τοιχοποιία της κόγχης έχει δομηθεί με αργούς ασβεστολίθους και ευρεία χρήση πλίνθων, τοποθετημένων κυρίως οριζόντια ή και ως απλά βήσσαλα. Μόνο οι γωνίες είναι ενισχυμέ-

Εικ. 4. Τομή κατά μήκος

Εικ. 5. Τομή κατά πλάτος.

⁴ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 317.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια της εισόδου στην πρόθεση.

νες με πελεκητούς πωρολίθους, όπως συνηθίζεται πολλές φορές σε μεσοβυζαντινούς ναούς⁵.

Στο ανώτερο τμήμα η δομή της κόγχης είναι όμοια με του τρούλου. Σχηματίζεται από καλά πελεκημένους ορθογώνιους πωρολίθους, στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς των οποίων έχουν χρησιμοποιηθεί λεπτά πλινθία. Διπλή σειρά πλίνθων ακέραιων ή σε θραύσματα έχει χρησιμοποιηθεί οριζόντια ή κατακόρυφα για την πλήρωση μεγαλύτερων αρμών σε σημεία που οι λίθοι δεν συναρμόζονταν με απόλυτη επιτυχία. Ο υπόλοιπος ανατολικός τοίχος, όπως και το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου, είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή από γκρίζο ασβεστόλιθο και πλίνθους.

Κατασκευαστική επιμέλεια χαρακτηρίζει και το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του ιερού, εγγεγραμμένο σε τοξωτό, πώρινο πλαίσιο με απλή ορθογωνική διατομή, το οποίο αποκαλύφθηκε πρόσφατα κάτω από τα ασβεστοκονιάματα που το κάλυπταν (Εικ. 8). Το περίγραμμα τονίζεται εξωτερικά με λεπτές πλίνθους, ορισμένες από τις οποίες στο άνω μέρος είναι καμπύλες. Η τοιχοποιία γύρω από το τόξο φαίνεται διαταραγμένη. Δεν αποκλείεται και το τόξο να είναι ανακατασκευασμένο, γιατί οι πωρόλιθοι που το απαρτίζουν φαίνονται σημαντικά νεότεροι από αυτούς των παραστάδων. Ο κεντρικός θολίτης προεξέχει ελαφρά εν είδει κλειδιού. Το τύμπανο πληρούται με το γνωστό κεραμικό κόσμημα των

ομοίωθτων ορθών γωνιών κατασκευασμένων με μεγάλη ακρίβεια. Στη δεξιά παραστάδα του παραθύρου υπάρχει χάραγμα πεπλοφόρου μορφής (Παναγίας;), σχεδιασμένο από έμπειρο χέρι.

Το παράθυρο της κόγχης του ιερού σχηματίζεται από δύο ανεξάρτητα καλοπελεκημένα λίθινα, ελαφρά υπερυψωμένα τόξα που στηρίζονται σε μαρμάρινο αμφικιονίσκο ημιοκταγωνικής διατομής (Εικ. 8). Ο κιονίσκος φέρει συμφυές κιονόκρανο με λυροειδές κόσμημα, στο οποίο εγγράφεται πτηνό –πιθανότατα παγώνι–, σε κατακόρυφη θέση. Λοξότιμητο επίθημα που κοσμεί φυλλοφόρος σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα, στηρίζει τους δύο λοβούς. Μονολιθικό πώρινο πλαίσιο έχει το παράθυρο της πρόθεσης.

Στα βορειοανατολικά, όπου το έδαφος είναι σχετικά αδιατάρακτο, διαπιστώνεται η ύπαρξη χαμηλής λίθινης κρηπίδας, πάνω στην οποία βαίνει το κτήριο. Οι υπόλοιπες πλευρές είναι καλυμμένες με χώμα ή τσιμέντο και το πραγματικό ύψος και η ύπαρξη της κρηπίδας δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθούν.

Ο βόρειος τοίχος είναι κατασκευασμένος με αμελή αργολιθοδομή και τούβλα σε μεγάλο ποσοστό. Στη θέση που τελειώνει ο κυρίως ναός παρατηρείται αλλαγή οικοδομικής φάσης. Ο γκρίζος ασβεστόλιθος του βόρειου τοίχου του νάρθηκα έχει αναμειχθεί με λευκό πωρόλιθο στην ίδια περίπου γενική διάταξη. Ωστόσο, η βορειοδυτική γωνία σχηματίζεται από πελεκητούς πωρολίθους, που δεν υπάρχουν σε άλλες γωνίες. Το μικρό δίλοβο παράθυρο ψηλά έχει μονολιθικό επιμελημένο ανώφλι στη βόρεια κεραία. Το επίθημά του πιθανόν να ήταν κοσμημένο, αλλά έχει πελεκηθεί για τη διέλευση κάποιου κλωδίου. Μικρή φωτοθυρίδα ανοίγεται στο νάρθηκα.

Στη νεότερη αυτή φάση ανήκει και η δυτική πλευρά του νάρθηκα⁶. Παρουσιάζει την ίδια περίπου δομή με το βόρειο τοίχο της παλαιότερης φάσης, γεγονός που σημαίνει ότι δεν απέχει πολύ χρονικά από αυτή. Στα κατώτερα τμήματα του τοίχου υπερέχει η αργολιθοδομή από γκρίζο ασβεστόλιθο με πλήθος πλίνθων στα κενά, ενώ στις ανώτερες περιοχές παρατηρείται ένα τμήμα τοιχοποιίας από πελεκητούς πωρολίθους. Στο μέσον της ίδιας πλευράς υψώνεται το μονόλοβο κωδωνοστάσιο από πελεκητούς πωρολίθους που περιβάλλονται από πλινθία

⁵ Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι Βοιωτίας», *ΕΕΒΜΑ'* (1988), 509.

⁶ Ο Γ. Προκοπίου («Ο ναός του Προφήτη Ηλία στην Ι. Μονή “Τσάτσαρη” Ασωπίας», *ΚΒ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2002, 95)

αναφέρει ότι ο νάρθηκας είναι σύγχρονος με το νότιο τοίχο, υπόθεση που φαίνεται καθαρά, μετά την απομάκρυνση των επιχρισμάτων, ότι δεν ισχύει.

Εικ. 7. Η κόγχη του ιερού.

σε σχεδόν αμιγές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, εκτός από περιοχές επισκευών με αργολιθοδομή. Στη γένεση του τόξου του κωδωνοστασίου υπάρχει απλός λοξότμητος κοσμήτης. Πάνω από αυτόν η απόληξη του κωδωνοστασίου φαίνεται διαταραγμένη. Το τόξο σχηματίζεται από πώρινους θολίτες και είναι ατελώς οξυκόρυφο, ενώ η τοιχοποιία γύρω του είναι απλή αργολιθοδομή. Δεν είναι σαφές εάν το τόξο σχεδιάστηκε εξ αρχής οξυκόρυφο ή αποτελεί μεταγενέστερη κακοτεχνία, καθόσον δεν υπάρχει άλλο οξυκόρυφο τόξο στο κτήριο.

Απλό τοξωτό πώρινο θύρωμα περιβάλλει τη θύρα εισόδου, πάνω από την οποία υπάρχει η συνηθισμένη κόγχη που διακρίνεται για την ιδιαίτερος προσεγμένη κατασκευή της. Είναι βαθιά, τοξωτή, κατασκευασμένη από πελεκητούς θολίτες που προεξέχουν 0,10 μ. περίπου από τον τοίχο και καταλήγει στο κάτω μέρος σε κοίλοκυρτο πώρινο φουρούσι κατασκευασμένο με μεγάλη ακρίβεια.

Ο νότιος τοίχος του ναού είναι πλήρως ανακατασκευασμένος από αργολιθοδομή, με ένα μόνο μεγάλο τοξωτό παράθυρο, χωρίς καμιά χρονολογική ένδειξη. Δεν υπάρχει εμφανής αιτία που ώθησε στην καθαίρεση και ανακατασκευή του νότιου τοίχου. Το τοξωτό παράθυρο ανοίχτηκε κατά τις τελευταίες ανακαινίσεις σε θέση που δεν πρέπει να υπήρχε παλαιότερα άνοιγμα.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι ο Προφήτης Ηλίας Τσάτσαρη αποτελεί τμήμα ενός ναού, όχι ιδιαίτερος υψηλών προθέσεων, που παρέμενε έως σήμερα άγνωστος στην έρευνα. Παρά το μικρό του μέγεθος παρουσιάζει ορισμένα ενδιαφέροντα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία. Από τα χαρακτηριστικά του, όπως είναι η μορφή του τρούλου, τα σωζόμενα ανοίγματα, το

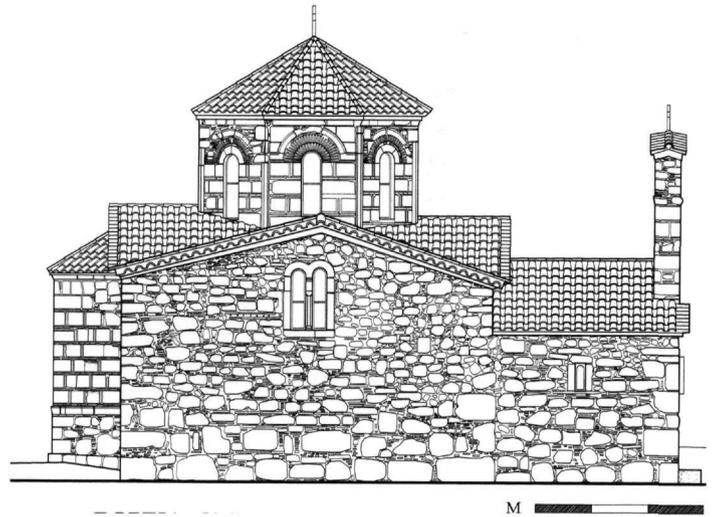
Εικ. 8. Το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του ιερού.

καλής ποιότητας πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, η κρηπίδα αλλά και άλλα στοιχεία, μπορεί εύκολα να χρονολογηθεί στη μέση βυζαντινή περίοδο, χωρίς συγκεκριμένα όρια, αφού λείπουν οι γραπτές μαρτυρίες. Ο τύπος του ανήκει στους μεταβατικούς, που παλαιότερα χαρακτηρίζονταν ως πρώμοι, αλλά, όπως ορθά έχει πλέον επικρατήσει⁷, η κατασκευή τους μάλλον συνδέεται με το χαμηλό επίπεδο τεχνικής και τη δυνατότητα εύρεσης κατάλληλων καταλοίπων (spolia) στην περιοχή, παρά στις προθέσεις του κήτορα, και δεν αποτελεί πάντα πρώμο τυπολογικό στοιχείο. Φαίνεται δε

⁷ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 344.

Εικ. 9. Η ανατολική πλευρά.

Εικ. 10. Η βόρεια πλευρά.

ότι ούτε η ύπαρξη των καμαρών στα γωνιακά διαμερίσματα αποτελεί χρονολογική ένδειξη⁸.

Στην αψίδα και τον τρούλλο παρατηρείται το χαρακτηριστικό της «ελλαδικής σχολής» πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Οι πωρόλιθοι είναι επιμελώς επεξεργασμένοι σε ίσου πλάτους στρώσεις και τα λεπτά πλινθία πληρούν τους οριζόντιους και σχεδόν όλους τους κατακόρυφους αρμούς. Η μορφή της προσεγγίζει τα πλέον εξελιγμένα δείγματα του τύπου, όπως η Αγία Μονή Αρείας⁹ και η Κοίμηση στον Χώνικα¹⁰. Ωστόσο, η επιμελής δομή που χαρακτηρίζει την αψίδα του ιερού βήματος, του τρούλλου και εν μέρει του κωδωνοστασίου, έρχεται σε αντίθεση με τη σχετικά πρόχειρη κατασκευή των υπόλοιπων μερών. Απλή αργολιθοδομή με μεγάλη χρήση πλίνθων σε ορισμένες θέσεις χρησιμοποιήθηκε για τους υπόλοιπους τοίχους. Φαίνεται ότι οι καλλιτεχνικές προθέσεις των κτητόρων δεν συμβάδιζαν με τις οικονομικές τους δυνατότητες.

Ο συνδυασμός τμημάτων αργολιθοδομής και επιμελούς τοιχοποιίας σε όχι ιδιαίτερα υψηλών προθέσεων κτήρια είναι συχνό φαινόμενο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, κυρίως σε μνημεία του 12ου αιώνα. Παρόμοια τοιχοποιία παρατηρείται και στην Κοίμηση και τον Ταξιάρχη Σοφικού¹¹, στην Παναγία Αλιβερίου¹² και στο γειτονικό Άγιο Πολύκαρπο Τανάγρας¹³, αλλά και σε ναούς του 13ου αιώνα (π.χ. ο ναός του Σωτήρα στο Αλεποχώρι¹⁴). Η αργολιθοδομή κατά κανόνα δύσκολα χρησιμοποιείται ως ακριβές χρονολογικό κριτήριο, καθώς συχνά εξαρτάται από τα διαθέσιμα υλικά και τις οικονομικές δυνατότητες των κτητόρων¹⁵.

Η ύπαρξη της κρηπίδας είναι στοιχείο πολύ διαδεδομένο στους ναούς κυρίως του 12ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο το Νέο στο Παρόρι Βοιωτίας¹⁶, και σχετίζεται με τις κλασικιστικές τάσεις που αναπτύσσονται την εποχή αυτή στην Ελλάδα¹⁷.

Η ημεξαγωνική κόγχη του ιερού του Προφήτη Ηλία

⁸ Σύμφωνα με τον Στ. Μαμαλούκο η μορφή αυτή δεν αποτελεί χρονολογική ένδειξη (Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 191.

⁹ A. H. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», BSA 33 (1932-1933), 100, 112, 116, 118, πίν. 5, D.

¹⁰ A. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», AM 34 (1909), 226-227, πίν. VII.2, IX.4. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, εικ. 382.

¹¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί ναοί τής Ανατολικής Κορινθίας», ABME A' (1935), 60-67.

¹² Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοίας*, Αθήνα 1971, 136.

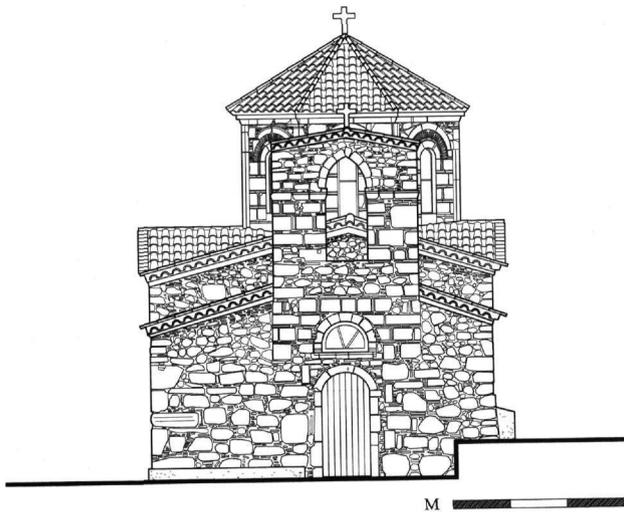
¹³ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάργου», ό.π. (υποσημ. 1), 133.

¹⁴ Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Άλεποχώρι τής Μεγαρίδας*, Αθήνα 1978, 7.

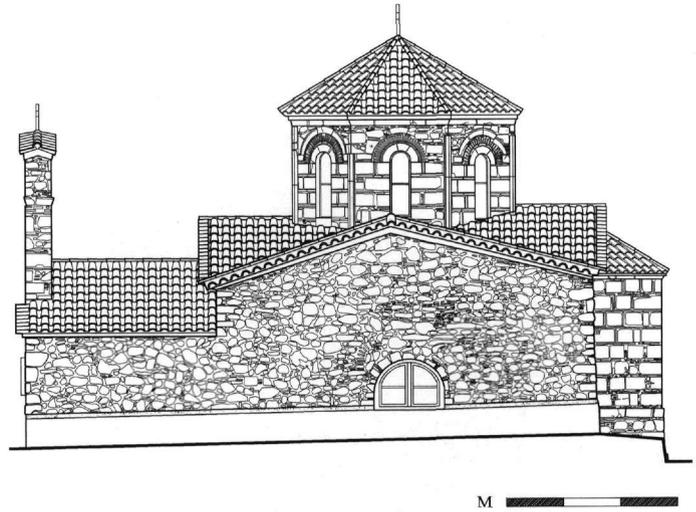
¹⁵ Βλ. και τα σχετικά σχόλια του Χ. Μπούρα (*Ελλαδική ναοδομία*, 463) στο δημοσίευμα της G. Hadji-Minaglou, «Le grand appareil dans les églises des XIe-XIIe siècles de la Grèce du sud», BCH 118 (1994), 161-197, στο οποίο η συγγραφέας προσπάθησε να κατατάξει τοπολογικά τη διάταξη των μεγάλων λίθων στις προσόψεις εκκλησιών χωρίς όμως ασφαλές αποτέλεσμα.

¹⁶ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου», ό.π. (υποσημ. 5), 509.

¹⁷ Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές αναγεννήσεις και αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνα», ΔΧΑΕ Ε' (1966-69), 260. Ο ίδιος, «Η Παλαιοπαναγία στη Μανωλάδα», ΕΕΠΣΑΠΘ 4 (1969), 253, υποσημ. 2.

Εικ. 11. Η δυτική πλευρά.

Εικ. 12. Η νότια πλευρά.

ακολουθεί τυπολογία που απαντά σε πολλούς ναούς του 12ου αιώνα. Η διάρθρωσή της με κοσμήτη στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου, που δεν επεκτείνεται στην υπόλοιπη επιφάνεια της ανατολικής πλευράς, παρατηρείται γενικά σε μνημεία της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου¹⁸. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εποχής αποτελεί και η ενίσχυση των τοίχων με χρήση λαξευτών λίθων στις γωνίες της κάτω ζώνης, όπως και στα γειτονικά μνημεία στο Παρόρι και την Τανάγρα¹⁹. Η μορφή του τρούλου με το οριζόντιο γείσο και τους πώρινους κιονίσκους στις γωνίες θυμίζει πάρα πολύ άλλους γειτονικούς ναούς του 12ου αιώνα, όπως τον τρούλο του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά²⁰, χωρίς βέβαια την ποιότητα του, του Αγίου Γεωργίου στο Κριεκούκι²¹, του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα²² και του καθολικού της μονής Σαγματά²³, πριν από την κατάρρευσή του. Οριζόντιο γείσο, αλλά πολύ απλούστερο,

έχει και ο γειτονικός Άγιος Θωμάς Τανάγρας²⁴. Τα πλαίσια των παραθύρων της κόγχης και του τρούλου έχουν κατασκευαστεί με καλολαξευμένους πώρινους θολίτες, γεγονός που δηλώνει τις υψηλές προθέσεις του κτήτορα. Όπως έχει επισημάνει ο Χ. Μπούρας, λίθινοι θολίτες εμφανίζονται από το 10ο αιώνα, αλλά η πρόοδος της λιθοξοϊκής οδήγησε στην ευρύτερη εφαρμογή τους κυρίως κατά το 12ο αιώνα. Η άριστη εμφάνιση του παραθύρου της κόγχης τονίζεται και από το κεραμικό κόσμημα των ομοιόθετων γωνιών, που χρησιμοποιείται συχνά για την πλήρωση τυμπάνων καθώς και σε επιφάνειες τοίχων και αετωμάτων²⁵. Και εδώ, όπως συχνά διαπιστώθηκε²⁶, τα τόξα των λοβών των παραθύρων έχουν λαξευθεί σε ολόσωμους πωρόλιθους. Απλή ορθογωνική διατομή έχει το πώρινο πλαίσιο του παραθύρου της κόγχης, παρόμοιο με πολλών ναών της ευρύτερης περιοχής²⁷.

¹⁸ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου», ό.π. (υποσημ. 5), 509. Ο ίδιος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου», ό.π. (υποσημ. 1), 133.

¹⁹ Ό.π.

²⁰ R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields near Skripou in Boeotia*, Λονδίνο 1901, 68-71, πίν. 56-60. Megaw, ό.π. (υποσημ. 9), 100, 112, 116. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 171-174, εικ. 186-188.

²¹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 197.

²² Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Νικόλαος παρά τή Λάρυμνα», *Άρμός. Τιμητικός τόμος στον Ν. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1990, 1247.

²³ Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 60. Για νεότερη

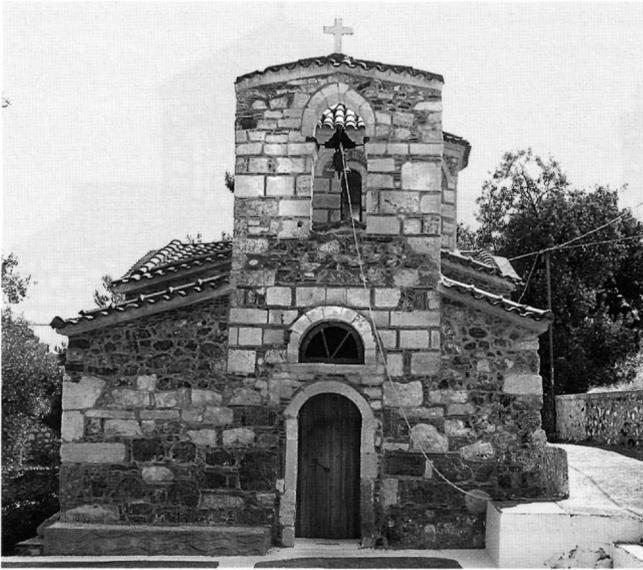
πρόταση γραφικής αποκατάστασης του τρούλου της μονής Σαγματά βλ. Christina Pinatsi, «The Dome of the Katholikon at Sagmata Monastery», *Marking the "Celebrating Conservation" Reunion held in York and Yorkshire* (13-14 September 2002), 75-77.

²⁴ Σμάττου - Χριστοδουλοπούλου, ό.π. (υποσημ. 1), 739.

²⁵ Για πολύ καλή συγκέντρωση παραδειγμάτων από το 12ο και το 13ο αιώνα βλ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου», ό.π. (υποσημ. 5), 515.

²⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 424.

²⁷ Όπως στον Άγιο Νικόλαο στον Έξαρχο Φθιώτιδας (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 128), και στο ναό Παναγίτσας στην Αμάρυνθο (Βάθεια) Ευβοίας (Α. Ορλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοιας», *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951), 111-130).

Εικ. 13. Η δυτική πλευρά του ναού.

Η εκλέπτυνση της πλινθοπερίκλειστης δομής και γενικώς της λιθοξοϊκής, η χρήση πώρινων θολιτών στο παράθυρο, μαζί με τα άλλα λίθινα διακοσμητικά στοιχεία, το λοξότμητο πώρινο γείσο, τα λίθινα τόξα του δίλοβου παραθύρου, αλλά και ο τονισμός του περιγράμματος του τόξου του παραθύρου με καμπύλες πλίνθους είναι στοιχεία που εμφανίζονται και επικρατούν στο 12ο αιώνα, σχετιζόμενα με τη μεγάλη ανάπτυξη που γνώρισε η λιθοξοϊκή τέχνη τον αιώνα αυτό²⁸. Το θέμα των ομοιόθετων ορθών γωνιών κοσμήει τα τύμπανα των παραθύρων από τον 11ο αιώνα, αλλά διατηρείται έως και το 13ο²⁹. Τα ελάχιστα μαρμάρινα *spolia* που σώζονται στο τέμπλο της πρόθεσης, δεν είναι βέβαιο ότι προέρχονται από το συγκεκριμένο ναό. Τα επάλληλα φύλλα άκανθας του επιστυλίου δεν έχουν όμοιο τους σε άλλο γλυπτό μέλος, αλλά το έντονα έξεργο διπλεπίπεδο ανάγλυφο και οι βαθιές ακριβείς γλυφές οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο 12ο αιώνα. Κάποια συγγένεια παρουσιάζει

²⁸ Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές αναγεννήσεις», ό.π. (υποσημ. 17), 262. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα, όπως στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, στην Αγία Μονή Ναυπλίου, στο καθολικό της μονής Σαγματά (β' φάση), στην Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου (γ' τέταρτο 12ου αι.), στον Ταξιάρχη Καλυβίων Καρύστου (γύρω στο 1200) και στη λιτή της Ζωοδόχου Πηγής στο Δεσβενοσόλει.

²⁹ Βλ. σχετικά Ν. Νικονάνος, *Οί βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας. Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στην βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθή-

με επιστύλιο της μονής Σαγματά³⁰. Ωστόσο, τα μέλη είναι λίγα για να ορίσουμε με βεβαιότητα την προέλευσή τους και εάν συνανήκουν στο ίδιο τέμπλο. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα γλυπτά μέλη στο δίλοβο παράθυρο της κόγχης, αφού κατά πάσα πιθανότητα είναι σύγχρονα του ναού. Το λυρόσχημο κόσμημα με το ρόδακα απαντά σε μικρά κιονόκρανα ή αμφικιονίσκους παραθύρων από τον 9ο αιώνα με εποχή ακμής το 12ο. Το συγκεκριμένο δείγμα έχει ομοιότητες με αμφικιονίσκους στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών³¹. Αντίθετα, σπανιότερη περίπτωση, αλλά όχι άγνωστη, αποτελεί η απεικόνιση ζώου στο εσωτερικό του λυρόσχημου κοσμήματος³², που υπάρχει στην εξωτερική απόληξη του αμφικιονίσκου. Ο φυλλοφόρος τριτανιωτός σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα στην εξωτερική λοξότμητη επιφάνεια του επιθήματος και τα ανεστραμμένα καρδιόσχημα ανθέμια στην εσωτερική διακρίνονται, παρά το μικρό τους μέγεθος, από δυνατή και νευρώδη γλυφή και, παρά το γεγονός ότι είναι δευτερεύοντα μέλη, αναμφίβολα χρονολογούνται στο 12ο αιώνα και μάλιστα σχετικά όψιμα³³.

Φαίνεται λοιπόν ότι στην πρώτη φάση του το καθολικό της μονής Τσάτσαρη είναι ένας ενδιαφέρων επαρχιακός ναός που μπορεί με επιφύλαξη να χρονολογηθεί στο 12ο αιώνα. Η εκλέπτυνση της λιθοξοϊκής στα παράθυρα του Προφήτη Ηλία, η ακριβεία του πλινθοπερίκλειστου συστήματος στον τρούλο και την κόγχη μάλλον οδηγούν σε όψιμη χρονολόγηση, μετά στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα. Η απουσία εξελιγμένων κεραμικών κοσμημάτων δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση στο 13ο αιώνα χωρίς βέβαια αυτό να είναι δυνατόν να αποκλειστεί. Πάντως μια συστηματική μελέτη των ναών της περιοχής είναι ώριμη πλέον, ώστε να είναι δυνατή η ακριβέστερη χρονολόγησή τους.

Άξιο προσοχής είναι και το κωδωνοστάσιο του ναού. Παρά το γεγονός ότι ανήκει σε νεότερη από τον υπόλοιπο ναό φάση, η ομοιότητα των μορφολογικών στοιχείων της δυτικής όψης του, όπως οι πώρινοι θολίτες, το σχε-

να 1979, 163, υποσημ. 614. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 420.

³⁰ Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, 317, πίν. 133α.

³¹ Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 155.

³² Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 551.

³³ Βλ. παραπλήσιες μορφές σε κιονόκρανο της μονής Σαγματά (Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος», ό.π., 314, πίν. 127β).

δόν πλήρες πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, αλλά και η αργολιθοδομή με τη μεγάλη χρήση πλίνθων, μάλλον οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει μικρή χρονική απόσταση ανάμεσα στις δύο φάσεις. Είναι μάλιστα δυνατόν η ύπαρξη του οξυκόρυφου τόξου να μην οφείλεται σε κακοτεχνία, όπως αρχικά υποθέσαμε, αλλά να οδηγεί σε μια χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του ναού στο 13ο αιώνα, υπόθεση που συμφωνεί με τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης στον όψιμο 12ο αιώνα. Άλλωστε, υπέρθυρα προσκυνητάρια, όπως αυτό του Προφήτη Ηλία, θεωρούνται γενικώς κατασκευές του 13ου αιώνα³⁴, άποψη που ενισχύει τη χρονολόγηση αυτή.

Τα τοξωτά κωδωνοστάσια και μάλιστα ως επέκταση προς τα πάνω του δυτικού τοίχου, είναι μια πασίγνωστη εικόνα στους ορθόδοξους γενικά ναούς³⁵, αλλά αυτά που χαρακτηρίζονται πραγματικά βυζαντινά είναι ελάχιστα. Στα οκτώ κωδωνοστάσια σε βυζαντινούς ναούς που καταγράφει η Χαρά Κωνσταντινίδη³⁶ (θα πρέπει σε αυτούς να προστεθούν και τα κωδωνοστάσια στο ναό της Κοιμήσεως στον Χώνικα³⁷ και των Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία³⁸), πέντε (Σωτήρας Γαρδένισσας, Σωτήρας Λαγκάδας, Άγιος Γεώργιος στον Δρύαλο, Άγιος Γεώργιος στον Αρτό Ρεθύμνου, Χώνικας) είναι σύγχρονα με τους ναούς από τους οποίους προβάλλουν και μόνο στον Χώνικα και μέρος του κωδωνοστασίου του Σωτήρα Γαρδένισσας ανήκουν στη μέση βυζαντινή περίοδο. Είναι ίσως νωρίς να διαπιστωθεί πώς εμφανίστηκε η μορφή αυτή που έδωσε αργότερα πάρα πολλά δείγματα στη μεταβυζαντινή εποχή, με ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα στα νησιά του Αιγαίου. Πάντως το

κωδωνοστάσιο του Προφήτη Ηλία φαίνεται ότι αποτελεί ένα από τα παλαιότερα γνωστά δείγματα του είδους και το βορειότερο ως τώρα γεωγραφικά ευρισκόμενο. Η ομοιότητά του με τα κωδωνοστάσια της ομάδας της Πελοποννήσου είναι σαφής, όπως και η ομοιότητα στη μορφή της τοιχοποιίας με τα μεσοβυζαντινά μνημεία της περιοχής αυτής (Χώνικας, Αγία Μονή κ.ά.). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να αναζητούμε κοινά συνεργεία που έδρασαν σε τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές, αλλά θα πρέπει για μια ακόμη φορά να τονίσουμε την ενότητα των πολιτιστικών δρώμενων στη νότια Ελλάδα και την Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Η μορφή του μικρού μονόλοβου κωδωνοστασίου στη δυτική πλευρά πιθανότατα σχετίζεται με την ύπαρξη πυργοειδών κωδωνοστασίων γενικά επί του κατά μήκος αξόνα στα δυτικά των μεσοβυζαντινών ναών³⁹, όπως ανιχνεύτηκαν τελευταία στη Νέα Μονή της Χίου⁴⁰ και στη Μεταμόρφωση Σωτήρος Χριστιάνων στη Μεσσηνία⁴¹.

Ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνουμε ότι ο Προφήτης Ηλίας Τσάτσαρη αποτελεί ένα ενδιαφέρον κτήριο τοπικής σημασίας, που εντάσσεται με μικρές πρωτοτυπίες στον κύριο κορμό της αρχιτεκτονικής του ελλαδικού χώρου. Η αρχική του φάση –ερό και κυρίως ναός– χρονολογείται στον όψιμο 12ο αιώνα, ενώ ο νάρθηκας με κάθε επιφύλαξη στο 13ο. Καμιά δυνατότητα χρονολόγησης δεν έχουμε της μετασκευής, κατά την οποία αποκόπηκαν τα νότια διαμερίσματα και κατασκευάστηκε στη θέση τους νεότερος τοίχος.

³⁴ Πα παράδειγμα στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά (βλ. σχετικά Α. Κ. Ορλάνδος, «Οί ναοί τῶν Καλυβίων Κουβαρά», *Ἀθηνᾶ* 35 (1923), 183. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalivia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976, 40.

³⁵ Σε παλαιότερες φωτογραφίες διαγράφεται και στην Παναγία Σκριπού ένα μονότοξο καμπαναριό πάνω από τη δυτική πλευρά. Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998-1999), 124.

³⁶ Χ. Κωνσταντινίδη, «Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν “τοξωτῶν κωδωνοστασίων”», *ΛακΣπ ΣΤ* (1982), 62-79.

³⁷ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 325-327.

³⁸ Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντιναί ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 112.

³⁹ Βλ. Σχετικά Σ. Ćurčić, «Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans after 1453», *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη 1988, 69. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 368.

⁴⁰ Σ. Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου», *Δέκατο Ογδοο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1998, 10-11.

⁴¹ Σ. Βογιατζής - Ε. Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 42.

Sotiris Voyatzis

THE KATHOLIKON OF THE TSATSARIS MONASTERY. AN UNKNOWN BYZANTINE CHURCH NEAR ASOPIA, BOEOTIA

The deserted Tsatsaris monastery stands at the foot of the low hills around Tanagra in Boeotia, near the village of Asopia. It is mentioned that until 1830 the monastery was a dependency (*metochi*) of the Sinai monastery, but its property was confiscated and it was dissolved after the Liberation of Greece. The church (Fig. 1), dedicated to Prophet Elijah, is of small dimensions with dome and narthex. It belongs to the usual cross-in-square tetrastyle type but presents the peculiarity that the dome is almost one metre closer to the south wall than the north (Fig. 2). Obviously the south part of the church, that is the south compartments, part of the cross arm and the narthex were detached and in their place a wall closer to the central compartment, that is in a new position, was constructed. If elementary width-wise symmetry is assumed for the church, then the original ground plan would be as proposed in Fig. 3.

The church had a dome with tympanum of medium height, which rests on robust wall-piers. To the east projects a large internally semicircular apse, while the prothesis apse is within the thickness of the east wall. The corner compartments are oblong and roofed by narrow barrel vaults. Low arched openings link the lateral compartments with the central space. The sanctuary is separated from the naos by a built and gilded iconostasis. The iconostasis of the prothesis is constructed of *spolia* from a Middle Byzantine templon-screen (Fig. 6), which are barely visible under the thick coats of whitewash. The naos is illuminated by eight arched windows in the tympanum of the dome and one two-lobe window high on the north wall. There is another two-lobe window in the sanctuary apse and one single-lobe window in the prothesis. In the west wall is the arched entrance to the narthex, which is tripartite. The lateral compartments are roofed by low transverse vaults, while over the central compartment is a higher longitudinal vault. The entire interior of the church is coated with plaster, while there are few later artless wall-paintings in the sanctuary apse.

The exterior of the church was whitewashed, but was cleaned recently and pointed. The dome has an octagonal tympanum covered by a pyramidal tiled roof. The masonry is almost entirely cloisonné, with carefully dressed poros blocks and thin bricks. Incorporated in the corners are poros half-colonnettes of semi-hexagonal cross-section. The arms of the cross are covered by pitched roofs. On top of the west wall is

a single-lobe belfry with pitched covering of tiles (Fig. 13). Projecting from the east side is the trihedral sanctuary conch, which is divided height-wise by a slightly protruding bevelled cornice about one-third of the distance above ground, which also forms the windowsill. The masonry in the lower part is of rough limestone and copious bricks, while in the upper part it is of carefully dressed poros blocks, with thin bricks inserted in the horizontal and vertical joints (Fig. 7).

Great care has been paid to the construction of the two-lobe stone window in the apse, which is inscribed within a stone arched frame (Fig. 8). The tympanum is filled with the familiar ornament of chevrons, executed with great precision. The rest of the east wall and the greater part of the north are built of rubble masonry of grey limestone, with just one large arched window, without any indication of date. The narthex belongs to a later phase of the church. It has more or less the same features as those of the north wall, suggesting that it is close in date. In the middle of the west side stands the single-lobe axial belfry, the pointed arch of which perhaps suggests a date in the thirteenth century (Fig. 9).

It seems from the above that the church of Prophet Elijah is part of a rather unpretentious church which remained unknown to scholarship to this day. Nonetheless, it presents some interesting morphological and typological elements. It belongs to the transitional types that were previously characterized as early. However, the view that has rightly prevailed is that their construction is probably linked with the low level of technique and does not always constitute an early typological stage.

Of its features, such as the form of the dome, and the surviving openings, the good-quality cloisonné masonry, the crepis, the construction of the windows with poros voussoirs, the refined cloisonné system and in general the stone-cutting, as well as the dome with poros colonnettes and horizontal cornice, as in the katholikon of the Sigmata monastery and St Nicholas at Kampia, lead to a general dating in the twelfth century. It seems therefore that the first phase of the katholikon of the Tsatsaris monastery is an interesting example of a church that can be dated with reservations to the last quarter of the twelfth century. The narthex may well belong to the thirteenth century, while there is no clue to the date of the south wall.